

CUMHURİYETİMİZİN 74. YILINDA HUKUK İNKILABIMIZIN TEMELİNİ OLUŞTURAN LÂİKLİK

Av. Prof. Dr. Zehra ODYAKMAZ (*)

GİRİŞ

Cumhuriyetimizin 74. yıldönümünde, cumhuriyetin en önemli inkılâplarından biri olan ve hukuk inkılâbımızın temelini oluşturan "lâiklik" konusuna değinmek istiyorum.

Bilindiği gibi "lâiklik" başlı başına çok geniş bir konudur. Lâiklik kavramından başka, lâikliğin tarihî gelişimi, din özgürlüğü, devletin lâikleşmesi, hukukun lâikleşmesi, eğitimin lâikleşmesi, lâiklik ilkesinin yaptırımları gibi konuları kapsar.

Diğer yandan "lâiklik ilkesinin anayasalara girişi ile bugüne kadar geçirdiği aşamalar" ve "Cumhuriyetin 74. yılında lâiklik ilkesinin durumu" da yine ayrı birer konudur.

Bunlardan başka lâiklik; dinî, sosyolojik, siyasî ve hukukî boyutları bulunan çok yönlü toplumsal bir kavramdır.

Bir yazıda, bu konuların bütünüyle ele alınmasının mümkün ve yerinde olmayacağı açıktır. Bu yüzden konular üzerinde genel olarak duracağız.

(*) GÜİİBF Kamu Yönetimi Bölüm Başkanı ve Hukuk Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

1- LÂİKLİK KAVRAMI

Lâiklik; bir devlette herkesin inanç, din, vicdan ve düşünce özgürlüğüne sahip olması, devletin yurttaşlara inanç, din ve mezhep farkı gözetmeksizin eşit işlem yapması ve devlet yönetiminin din kurallarına göre değil, bilimin gereklerine, ülkenin ve toplumun ihtiyaçlarına göre yürütülmesi, din ile devlet işlerinin ayrı olması, birbirine karıştırılmaması, eğitimin dinî değil, milli olmasıdır.

"İnanç"; yalnız iman etme, dinî inaç sahibi olma, Allah'a inanca, islâm dinini kabul etme gibi dar anlamda değil, herhangi bir fikre, bir düşünceye, bir kanıya bağlı olmak ya da hiçbir dine inanmamak, Tanrı tanımamak gibi hususları içermek üzere geniş anlamda anlaşılmalıdır.

"Din" ise kutsal inanç sahibi olmak anlamında tek tanrılı semavi dinlerle beraber diğer çok tanrılı veya kutsal kabul edilen varlık veya şeylere tapmaya dayanan ilkel dinleri de kapsar.

"Mezhep" denince genellikle ortaya dinî konularla ilgili yorum getirilmesi anlaşılır. Birbirinden farklı yorumlar; ayrı ayrı izlenecek, gidilecek yolları belirleyerek çeşitli mezheplerin doğmasına neden olmuştur. Burada mezhep deyimi ile bütün dinlerdeki mezhepler kasdolunmuştur. İslâmiyette mezhep; bugün yalnız iki ana yola ayrılan "ehli sünnet" ve bunların karşısındaki mezheplerle ehli sünnetin iman konusunda farklı görüşler belirten "itikaî mezhepler"i; yine ibadet, fıkıh, muamelât gibi konularda değişik görüşler ileri süren hanefî, şafi, malikî ve hanbelî mezheplerini içeren "amelî mezhepler"i ifade eder. Hıristiyanlıkta ise katolik, ortodoks ve protestan ana mezhepleri yanında metodistlik, baptistlik gibi diğer mezhepler de anlaşılmalıdır.

İslâmiyette "siyasî mezhepler" de vardır. Kur'anda bulunmayan, vahyedilmemiş olan hilâfet, yani devlet başkanlığı konusundaki tartışmalar bu mezhepleri doğurmuştur. Siyasî mezhepler; "Halife Kuveyş kabilesinden mi olacak, yoksa başka kableden de olabilir mi?", "Büyük günah işleyen kimse halifelik yapabilir mi?", "Halife bir kişi mi olmalı, yoksa birden fazla kişinin halife olması caiz midir?" sorularının cevabını ararlar.

"Devlet yönetiminin din kurallarına göre değil, bilimin gereklerine, ülkenin ve toplumun ihtiyaçlarına göre yürütülmesi" konusu lâiklik bakımından büyük önem taşır. Çünkü bu ilke, devletin lâikleşmesi ile ilgilidir.

Lâik devlet, kendi hukuk düzenindeki herhangi bir kuralı, "sırf din gereği bu düzene dahil etmeyen" ve yine "sırf din gereği müeyyidelendirmeyen" devlet demektir. Örneğin devlet; adam öldürene ölüm cezası verilmesini, işlenen fiilin ağırlığı nedeniyle topluma ibret olması, öldürme suçu işleyecekleri caydırması, ya da böyle bir kimsenin yaşamına son verilmesinin toplumun yararına olacağı gibi gerekçeler yerine bir din kuralı olan "kısas" a (1) dayandırması halinde lâik devletten sözedilemez. Diğer yandan bu cezanın bir din kuralı gereği konması halinin doğal sonucu olarak ölüm cezasının her zaman bir ibret oluşturmadığı, faili suç işlemekten caydırmadığı, bu ceza ile failin yaşamına son vermektense ömürboyu özgürlüğünden mahrum edilmesinin fail için çok daha ağır, toplum için çok daha ibret verici ve caydırıcı olduğu gibi gerekçelerle kaldırılması imkânsızlaşır. Halbuki lâik devlette toplum ihtiyaçları gereği ölüm cezası kabul edilebildiği gibi aynı surette kaldırılabilir. Nitekim bugün Türkiye'mizde yıllardır mahkemelerce yürürlükteki mevzuata göre verilen ve kesinleşen ölüm cezalarının yerine getirilmelerine TBMM tarafından karar verilmemekte, aksine ölüm cezasının kaldırılması yolunda tartışmalar, çalışmalar ve hatta hazırlıklar yapılmaktadır.

Bununla beraber bir devlette yürürlükte olan en modern hukuk düzenlerinde bile dinlerle müşterek hükümler vardır. Ancak bu müşterek hükümlerin veya kuralların varlığı; o düzenlerde bu müşterek hükümler veya kurallar "bir din emri" olarak değil de

(1) Kur'an-ı Kerim'in Bakara Sûresi'nin 178. Âyetine göre; iman edenlere, öldürülen kimsenin katiline kısas yapılması, yani katilin öldürülmesi farz kılınmıştır. Ancak öldürülenin yakınları katili bağışlayabilir, bu halde katile diyet ödemek düşer.

Aynı şekilde Şûra Sûresi'nin 40. Âyeti de "Bir kötülüğün karşılığı misli ile cezadır" demek suretiyle yalnız adam öldürmede değil, diğer suçlarda da kısası öngörmüştür.

Genel olarak kısas "cana can, göze göz, dişe diş" diye özetlenerek ifade edilir.

bir "sosyal zorunluk" olarak yer almışlarsa devletin ve hukuk düzeninin lâiklik niteliği ortadan kalkmaz.

Genel olarak "hukukun lâik olması" demek, devletin kanun koyarken veya diğer hukuksal düzenlemelerde bulunurken dinî esaslara, din kurallarına ve hükümlerine uymak zorunda olmaması, bağlı bulunmaması demektir.

Bir devlette egemenliğin kaynağını halkın oluşturması lâik devletin diğer bir unsurudur. Başka bir deyişle egemenliğin halka ait olması, halktan doğması sistemi lâikleştirir. Hatta lâik devlet bakımından bu unsur asli unsur olarak kabul edebiliriz. Bu unsur yanında diğer unsurlar ise lâikliği açıklamak, somutlaştırmak, siyasî sistem içindeki yerini iyice belirginleştirmek bakımından önem taşırlar.

Buraya kadarki açıklamalarımızla lâikliği tanımlamaya çalıştık. Aslında lâiklik hakkında yapılan bütün tanımlar lâikliğin bir yüzünü ortaya koyarlar, doğru olmakla beraber eksiktirler ve eleştiriye açıktırlar. Bu bağlamda lâikliğin tanımını yapmakla uğraşmak yerine, lâikliği kavram olarak ele alarak toplumda lâiklik bilincini yerleştirmek daha doğru olacaktır. Çünkü lâikliğin temelinde birbirlerinin haklarına; inanç, vicdan, düşünce ve din özgürlüklerine "saygı", daha doğrusu en geniş anlamı ile "hoşgörü" ve "sevgi" yatmaktadır. Ancak ne saygı, ne hoşgörü ve ne de sevginin başlı başına lâikliği olmadığı da bir gerçektir.

Türk toplumunda lâiklik kavramının geçirdiği aşamaları Osmanlı İmparatorluğunda, Atatürk döneminde ve günümüzde olmak üzere üç başlık altında ele alacağız.

II- OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE LÂİKLİK

Genellikle Osmanlı Devletinin kuruluş ve gelişme döneminde millî niteliğe sahip, geleneklere bağlı bir devlet olduğu, ancak 1517'de hilâfetin Osmanoğullarına geçmesinden sonra devletin tam bir dinî devlet kişiliği kazanarak teokratik bir devlet haline geldiği kabul edilmektedir (2) (3).

(2) Eroğlu, Hamza: Türk İnkılâp Tarihi, İstanbul 1982, s. 44-47; Eroğlu, Hamza: Türk Devrim Tarihi, Beşinci Bası, Ankara 1977, s. 350.

Aslında Osmanlı Devleti tamamen kendine özgü bir devlettir. Ne tam bir Türk Devleti, ne tam bir islâm devleti ve ne de tam lâik bir devlettir.

Osmanlı Devleti'ne tam bir Türk devleti diyemeyiz. Kuruluşu sırasında ve örgütlenmesinde Türk devleti niteliğinde iken fetihlerle arazisi genişleyip Türk ve müslüman olmayan tebaa çoğaldığı zaman devletin kurucusu Türk unsur azınlığa düştüğü gibi devlet yönetiminden de uzaklaştırılmış, özellikle İstanbul'un alınmasından sonra üst düzey yönetici kadroları bütünüyle devşirmelere verilmiştir. Bununla beraber Türkler devletin aslı unsuru, daha doğrusu devletin temeli olma niteliğini korumuşlardır.

Osmanlı Devleti genellikle sanıldığı gibi tam bir islâm devleti de değildir. Başka dinden olan kimse, bir cizye vermeyi ve müslümanlarla savaşmamayı kabul ederse yani zimmet akdinî yaparsa dar-ül islâmda oturmak, ticaret yapmak ve dinini korumak imkânına sahiptir (4). Bu bakımdan müslüman olmayan azınlıklar örf ve adetlerine göre hareket etmekte, kendi dinî liderlerine ve hukuklarına tâbi, inanç ve ibadetlerinde tamamıyla serbest bulunmaktaydılar. Bu serbestliği II. Mahmut : "Ben tebaamın müslümanını camide, hıristiyanını kilisede, musevisini de havrada fark ederim. Cümle hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evlâımdır.." diye çok veciz bir biçimde belirtmiştir (5).

II. Mahmut din bakımından son derecede hoşgörülü bir hükümdardı, bunda anneliği Nakşidil Sultan'ın etkisi olsa gerektir. Bilindiği gibi babası I. Abdülhamit, küçük yaşta annesini kaybeden Mahmut'un bakımı ile Aimee Dubuce de Riverie adında bir fransız iken sonra Dördüncü Kadınefendi olan son eşi Nakşidil Sultan'ı görevlendirmiştir. Nakşidil Mahmut'u evlâd edinerek

(3) Aksi görüş için bkz. Taneri, Aydın: "Lâiklik Yeni Keşfedilmedi", 22.9.1985 tarihli Tercüman Gazetesi; Ateş, Toktamış: "Atatürkçülük Bir İdeoloji midir?", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. I, s. 92.

(4) Erman, Sahir: "Lâiklik ve Masonluk", Mimar Sinan Dergisi, İstanbul 1986, S. 61, s. 12.

(5) Tanör, Bülent: "Anayasalar", Tazminat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. I, s. 12; Abdurrahman Şeref Efendi (Sadeleştiren: Enver Koray): Tarih Muhasebeleri, Ankara 1985, s. 52.

gerçek annelik yapmış ve onun yetişmesinde büyük katkısı olmuştur. Nakşidil veremden ağır hastalanınca padişah Sultan Mahmut "Validem, atalarınızın dininde ölmek istediniz. Arzunuz yerine gelsin: İşte katolik bir rahip" diyerek getirttiği rahiple Nakşidil'i başbaşa bırakmış ve Nakşidil son nefesini yanında katolik rahip olduğu halde vermiştir (6).

Osmanlı İmparatorluğunda şeriat da tam uygulanmamıştır. Zinanın cezası recm veya dayak cezası olduğu halde Fatih Kanunnamesi'nde bu suçun cezası, şeriata aykırı olarak para cezasına da dönüşebilen dayak cezasıdır. Bu hüküm, aynı zamanda halife olan Kanunî Sultan Süleyman'ın Kanunnamesinde de tekrarlanmıştır (7) (8) (9).

Tanzimat döneminde de batıdan, şeriat hükümlerinin dikkate alınmadığı kanunlar iktibas edilerek yürürlüğe konmuştur.

Nihayet Osmanlı devleti tam bir lâik devlet de değildir. Bütün dinlere karşı tam bir hoşgörü bulunmasına, Tanzimat'tan sonra her din ve mezhepten tebaanın kanun önünde eşitliği ilkesi kabul

(6) Erman, Sahir: agm., s. 14-16.

(7) Erman Sahir: agm., s. 12-13.

(8) Kur'an-ı Kerim'in Nur Sûresi'nin 2. Âyeti "Zina eden kadınla, zina eden erkeğin her birine yüzer sopa vurun" hükmünü içerir.

Hazreti Ömer'in bildirdiğine göre; Hz. Peygamber'e vahyolan Âyetler içinde recm âyeti de vardı. Recm Âyeti: "Evli bir erkek ve kadın zina ederlerse, zinanın sabit olması halinde bunları taşlayınız" şeklinde idi. Sonradan bu ayet nesholunduğu yani kaldırıldığı halde hükmü yürürlükte kalmıştır.

Hz. Ömer bir hutbesinde "Allah Hz. Peygamber'e kitap indirdi. Kitapta Recm Âyeti de vardır. Bu âyeti okuduğumuz ve hükmünü uyguladığımız halde bir takım müfsitler çıkıp bu âyetler Kur'anda yoktur diye inkar edeceklerdir" demiştir. Nitekim sonraları Hariciler'le bazı Mu'tezile inkâr etmişlerdir.

bkz. Zeynü'd-din Ahmet bin Ahmed bin Abdi'l-Latifi'z-Zebidi (Çeviren ve Şerheden Kâmil Miras): Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, Onikinci Cilt, Üçüncü Baskı, S. 123-9, Ankara 1975, s. 409-410, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

(9) Zina, zinanın isbatı, zinaya verilen dayak ve recm cezaları ile bu cezaların uygulanma koşulları ve biçimi hakkında fazla bilgi için bkz. Bilmen, Ömer Nasuhi: Hukuki İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu, Üçüncü Cilt, İstanbul 1951, s. 208-241. İstanbul Üniversitesi Yayınları, No. 402, Hukuk Fakültesi No: 90.

edilmesine (10) rağmen müslümanlar ile diğer milletlere mensup tebeaya can, ırz, namus ve mal konularında güvence, "hükmü şer'i iktizasınca" verilmiştir (11). Devletin dinî ise İslâm'dır (12) ve padişah da halife sıfatıyla İslâm dinînin koruyucusudur (13).

Devlet yönetimi mutlak bir monarşidir. Padişah, ülkeyi ve tebeayı şeriata göre yönetir. Yetkileri şeriatla sınırlı olmakla beraber, en geniş anlamda her kuvvetin kaynağıdır. Adına hutbe okunur, para kesilir. Ordunun başkomutanıdır. Büyük makamlara dilediğini atar ve azleder. Tanzimat'a kadar olan dönemde en ağır cezayı kendi takdiri ile verir. Yazılı buyrukları yani "Hatt-ı Hümayun" lar kanun sayılır (14). XV ve XVI. yüzyıl tarihçileri padişahların görevlerini "Allah'ın emaneti olan halkı şeriata göre yönetmek, İslâm dinîni koruyup yüceltmek" olarak göstermişlerdir (15) (16). Padişah bir yandan devlet yönetiminin hakimi ve bütün iktidarın sahibi, öbür yandan da Zillullah yani "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi", peygamberin ve müminlerin halifesi sıfatıyla; teorik olarak, bütün müslümanların dinî önderidir (17).

-
- (10) 1876 Anayasası, md. 17. Bu Anayasa metni için bkz. 1. Tertip Düstur, C. 4, s. 4-20; Kili, Suna - A. Şeref Gözübüyük: Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze", Ankara 1985, s. 31-44.
- (11) Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Hatt için bkz., 1. Tertip Düstur, C. I, s. 4-7; Kili, Suna - A. Şeref Gözübüyük: age., s. 11-13.
- (12) 1876 Anayasası, md. 11.
- (13) 1876 Anayasası, md. 4.
- (14) El-Maverdi'nin Kitab-ül Ahkâm-is Sultaniyye'sine göre halifenin görevleri arasında hukukla ilgili olanları:
1- Adli kararların infazı ve hukukî anlaşmazlıkların çözümlenmesi,
2- Ceza kurallarının uygulanması gibi görevlerdir.
bkz. Üçok, Coşkun: Türk Hukuk Tarihi Dersleri, Dördüncü Bası, Ankara 1966, s. 52-53.
- (15) Sakaoğlu, Necdet: "Padişahlık ve Sadrazamlık Kurumu", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 5, s. 1278.
- (16) Adalet işlerinin başı olan Kazasker'leri ve Şeyhülislam'ları atamak da Padişah'a aittir. bkz. Üçok, Coşkun: age., s. 130.
- (17) Teorik olarak dedik, çünkü fiiliyatta padişah halife sıfatıyla hiçbir zaman bir papa, bir patrik gibi bütün dindaşlarının dini lideri olamamış, halifelik yetkileri, Osmanlı toprakları ile sınırlı kalmıştır. Gerçekten de padişah ancak 1774 Kaynarca Andlaşmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında kalan Kırım Müslümanlarının dinî önderi sayılmıştır. bkz. Çubukçu, İbrahim Ağâh: "Atatürk ve Lâiklik", Atatürkçülük, İkinci Kitap, Atatürk ve Atatürkçülüğe ilişkin Makaleler, Ankara 1983, s. 339.

1839'dan önce Osmanlı Devletinde sadece İslâm Hukuku yürürlükteydi (18).

İslâm hukukuna "Şer'i Hukuk" veya "Şeriat" da denilir.

Devletin bütün muameleleri şer'i hukuka göre yapılırdı ve devlet esas teşkilatında kuvvetler ayrılığı veya farklı fonksiyon ve uzuv ayrılığı yoktu, bütün iktidar hükümdardaydı (19).

Özel hukuk alanında İslâm hukuku yalnız müslüman tebaaya uygulanıyor, müslüman olmayan tebea ise kendi dinî kurallarına tabi bulunuyordu.

Devlet işleri tamamen din kurallarına göre görülmekte ve din adamları, görüşleri ve fetvaları ile padişahın mutlak iktidarının da üstünde bir kudrete sahip bulunmaktaydılar.

Örneğin:

1697 yılında Tamışvar Beylerbeyi Küçük Mehmet Paşa, nüfusu ikiyüz otuzbir civarında olan Bulgarların Anadolu'ya göç ettirilip yerleştirilmesini, yerlerine de Türk ailelerin gönderilmesini ister. Bu öneriye Divan-ı Hümayun'da "İslâmiyette toplu göçe ait hüküm yok." diye önce Şeyhülislâm, sonra da gidecek Türk ailelerden on yıl öşr-ü şer'i (20) alınmayacağı için defterdar karşı çıkar ve öneri red edilir (21).

Tarihte başka birçok örnekleri de vardır (22).

Padişahın halife sıfatıyla müslüman dünyasındaki etkisi ve yetkisi bulunmadığının en açık delilini Birinci Dünya Savaşı'nda görüyoruz. Bu savaşta padişah "Cihad-ı Ekber" ilân ederek bütün müslümanları yardıma çağırıldığı zaman, Ağahan, Hindli müslüman askerleri Çanakkale'de İngilizlerin yanında Türk ordusuna koyabilmiştir.

(18) Onar, Sıddık Sami: "İslâm Hukuku ve Mecelle", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul 1985, s. 580.

(19) Onar, Sıddık Sami: İdare Hukukunun Umumi Esasları, C. I, Üçüncü Bası, İstanbul 1966, s. 84.

(20) Hububattan alınan onda bir vergi, çoğulu Aşar. Fazla bilgi için bkz. Osmanlı Tarih Ansiklopedisi, Tercüman, İstanbul 1985, s. 342.

(21) Kutay, Cemal: Türk nedir, ne değildir? Osmanlı nedir, ne değildir?, İstanbul 1986, s. 131.

(22) 1831 yılında ülkemiz sınırlarına gelen Veba hastalığına karşı hükümet,

Dinî hukuk, banka ve sigorta gibi birçok yeniliklerin de zamanında ülkeye girmesine engel olmuştur (23).

İslâm hukukunun asıl kaynağı "Ahkâm-ı Şer'îye" dir. "Ahkâm-ı Fıkhiye" de islâm hukukunun kaynağı sayılır. Asıl kaynak olan ahkâm-ı şer'îye, "Kur'an ve "Sünnet" de yer alır. Kur'an ve sünnet ile çözümlenemeyen sorunlar, "Ahkâm-ı Fıkhi-

gemilerin karantina altına alınmasına karar verir. Ancak "Bu bid'attır. Karantina frenk âdetidir. İslâm dininde buna riayet caiz değildir" diyen tutucular yüzünden yedi yıl vapurlara karantina uygulanamaz. Yine aynı tutumla matbaanın yurdumuzda kurulması gecikir ve minarelere de paratoner konulamaz. Armaner, Neda: "Atatürk-Din ve Laiklik", Atatürkçülük, İkinci Kitap, Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler, Ankara 1983, s. 325.

Öğrenciler yerde oturarak ders görmekteler iken sınıflara sıra konur. "Kâfir icadıdır, bacaklar sallanarak Kur'an okumak günahahtır" diye kıyamet kopar. Sonunda Kur'an dersinde çocukların sıraların üzerinde bağdaş kurarak ders görmeleri konusunda padişah huzurunda anlaşılır. Karal, Enver Ziya: "Devrim ve Lâiklik", Belgelerle Türk Tarih Dergisi, Özel Yayın, Ankara 1968, (Armaner, Neda: agm., s. 325'den naklen).

1580'de Şeyhülislam'ın verdiği bir fetva ile o tarihte dünyada ikinci büyüklükte olan İstanbul Rasathanesi yıktırılmıştır. II. Mahmut döneminde açılan Tıbbiye'de islâm cesetlerinden yararlanılamayacağı yolundaki bir fetva yüzünden anatomi dersleri yapılamamıştır.

Gutenberg matbaayı 1438'de kurmuştur. Türkiye'ye matbaa ilk defa 1494'te museviler tarafından getirilmiştir. Bunu 1567'de ermenilerin, 1627'de rumların matbaa kurmaları izlemiştir. Türkçe matbaa ise 1726'da Şeyhülislâm Abdullah Efendi tarafından verilen fetva üzerine 1727'de kurulmuştur. bkz. Giritli, İsmet: Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel İlkelerinden Lâiklik" (Panel), Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. III, S. 8, Mart 1987, Ankara, s. 226.

Ancak din kitapları basılamıyordu. Cevdet Paşa'ya göre din kitapları "ta-assup erbabının (bağnaz kişilerin) itirazlarından korkulduğundan basılamıyordu. Çünkü basarken harflerin makinaya girip sıkılmasında hakaret görüyorlardı".

Halbuki İran'da ve Fransa'da basılan din kitapları hatta mushaf lar İstanbul'da satılıyordu. Nihayet Cevdet Paşa'nın çabasıyla ve onun tarafından; matbaanın Türkiye'de kurulmasından tam 152 yıl sonra; 1879'da Matbaai Amire'de ilk Kur'an-ı Kerim basıldı. Basılan bu Kur'an Şekerkade Mehmed Efendi'nin hattı olan Mushaf-ı Şerif'i idi. bkz. Keskiöğlü, Osman: "Kur'an-ı Kerim ve Meali Hakkında Kısa Bilgiler" (Celal Yıldırım: Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri, İstanbul 1982, s. 20'den naklen), Tercüman Yayını.

- (23) Bilge, Necip: Hukuk Başlangıcı, Hukukun Temel İlkeleri, 4. Baskı, Ankara 1983, s. 82.

ye" ile çözümlenmeye çalışılır. "Ahkâm-ı Fıkhiye" de "İcmaî Ümmet" ve "Kıyas-ı Fukaha" olmak üzere ikidir (24).

Bu dört kaynağın meydana getirdiği hukuka İslâm Hukuku veya Şer'î hukuk veya Şeriat denir.

Ehli sünnet ile ehli şianın islâm hukuku birbirinden farklı olduğu gibi ehli sünnetin hukuku da mezheplere göre farklılıklar göstermektedir.

Osmanlılar "Sünnî - Hanefî" hukuku uygulamaya çalışmışlar ise de Şiiler ile Sünnî diğer mezhepler ehline uygulayamamışlardır.

Bu bakımdan Osmanlı Devletinde müslüman olmayan tebaa gibi müslüman tebea bakımından da bir hukuk birliği sağlanamamıştır.

(24) Ahkâm-ı Şer'îye deyimi genel olarak Allah tarafından konulan Şeriat Hükümleri yani Dinî Hükümler anlamına gelmekle beraber Hazreti Peygamber'in koyduğu şer'î hükümleri de kapsar.

"Kur'an", Peygamber Hz. Muhammed'e Allah tarafından vahyedilen (kalbe doğurulan) ve yirmiüç yılda tamamlanan kitaptır. 114 Sure'den oluşan Kur'andaki 6666 âyetten 500 kadarı hukuk kuralı niteliğindedir. Bilge, Necip: age., s. 85.

"Sünnet", Peygamberin söz ve hareketleri ile herhangi bir söz veya hareket karşısında susup o söz veya hareketi onaylamasıdır. Peygamberin sözlerine "Hadis" denir. Kur'anda hüküm bulunmayan hâllerde Peygamber de kural koyabilmekte ve bunlar da şer'î hüküm sayılmaktadır. İslâm'da bu yasa-yetkisi Allah tarafından yalnız peygambere tanınmıştır ve bu tarz şer'î hüküm koyma, onun hayatı boyunca sürmüştür.

Kur'an ve Sünnet ile çözümlenemeyen sorunlar, "Ahkâm-ı Fıkhiye" ile çözümlenmeye çalışılır. "Ahkâm-ı Fıkhiye" de "İcmaî Ümmet" ve "Kıyas-ı Fukaha" olmak üzere ikidir ve islâm hukukunun kaynaklarından sayılır.

İcmaî Ümmet, sahabenin veya aynı dönemde yaşayan islâm bilginlerinin bir konu üzerinde Kur'an ve Sünnet hükümlerine dayanarak görüş birliğinde olmaları demektir.

Kıyas-ı Fukaha ise Kur'an ve Sünnet'e dayanılarak kıyas yoluyla bir İslâm bilgininin "içtihat"da bulunmasıdır. İçtihat Kur'an ve Sünneti yorumlayarak ve onlarda mevcut kurallara dayanarak kıyas yoluyla bir hükme varmaktır.

Şeriat hükümlerinin dışında kalan konularda, yasama yetkisine dayanarak padişahlar hukuk kuralları koyuyorlardı. Bu kurallara "Örfî Hukuk" deniliyor ve şer'î hukuku tamamlıyordu. Şer'î hukuk metin haline getirilmediği halde örfî hukuk, "Kanunname" lerde toplanmıştır.

Ayrıca müslümanlar ile müslüman olmayanların dinî hukukları yanında bölgesel örf ve âdet hukukları da vardı (25).

Tanzimat ile Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin teokratik yapısı sürdürülmekle beraber Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Islahat Fermanı ile müslüman ve hıristiyan tebea arasındaki hak eşitliği kabul edilerek Osmanlı Devleti'nin lâikleşmesi bakımından bir adım atılmıştır (26). Bu girişimler Osmanlı Devleti'nin lâik olduğu anlamına gelmez.

Son yıllarda Osmanlı Devletinin lâik bir devlet olduğu ileri sürülmekte, hatta bazıları: "Lâikliğin Türk tarihinde bir başlangıcı vardır. Atatürk lâiklik kavramını, XX. yüzyılda Türk milletine benimsetmiştir" (27). Yani rolü sadece bundan ibarettir demektedirler. Bu görüşlerin sahipleri, Osmanlı Devletinin İslâm'dan gayri din mensuplarına karşı gösterdiği hoşgörüyeye dayanmaktadırlar. Halbuki daha önce belirtildiği gibi hoşgörü başka, lâiklik başkadır. Kaldığı şer'i hukukun uygulandığı, padişahın gücünü dinden aldığı ve halife sıfatıyla da dinin koruyucusu ve müminlerin lideri olduğu sürece din kurallarına bağlı kalmaksızın hayatın akışı içinde bazı lâik düzenlemelerin zorunlu olarak

(25) Bu konuda fazla bilgi için bkz. Üçok, Coşkun: age., s. 40-47; Üçok, Coşkun: "Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Hukuk", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul 1985, s. 574-576; Üçok, Coşkun-Ahmet Mumcu: Türk Hukuk Tarihi, 5. Bası, Ankara 1985, s. 45-53, 213-218, 331-338; Eroğlu, Hamza: Türk İnkilâp Tarihi, age., s. 297-300; Eroğlu, Hamza: Türk Devrim Tarihi, age., s. 358-360; Bilge, Necip: age., s. 82-88, Koçyiğit, Talat: "Şeriat", Türk Ansiklopedisi, Ankara 1981, C. XXX, s. 259-261, Meydan Larousse, C. XI, s. 764; Es-Salih Subhi (Çev. M. Yaşar, Kandemir): Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları, Ankara 1974, s. 3-8. Osmanlı Devlet Teşkilâtı hakkında bkz. Onar, Siddik Sami: İdare Hukukunun Umumi Esasları, II. Cilt, Üçüncü Bası, İstanbul 1966, s. 641-662.

(26) Eroğlu, Hamza: Türk Devrim Tarihi, age., s. 351-352.

(27) Taneri, Aydın: agm.

yapılmış bulunması, devlet ve toplum yapısını lâikleştirme gibi köklü bir hareketin başlangıcı sayılmaz (28).

Lâiklik tamamen Atatürk'ün ve cumhuriyetin eseridir.

III- ATATÜRK DÖNEMİNDE LÂİKLİK

A) Atatürk'ün Lâiklik İle İlgili Görüşleri

Türk toplumuna lâikliği getiren Atatürk'tür ve gerçek anlamıyla lâiklik, Türk Devlet hayatına Cumhuriyetle birlikte girmiş ve gelişimi de bu rejim içinde sürmüş ve hukuk açısından 1937'de sona ermiştir (29).

Bir bilim adamımıza göre Atatürk'ün başlattığı inkılâpların tek hedefinin Türkiye'de lâikliğin yerleştirilmesi olduğunu söylemekte hata yoktur. Bu bakımdan "Atatürk inkılâpları demek dahî doğru değildir: Atatürk'ün bir tek inkılâbı olmuştur, o da lâiklik; diğer bütün reformlar, adeta bir mozaik'in parçaları gibi, bu büyük inkılâbın değişik veçhelerini oluşturmuşlardır (30).

Atatürk; donmuş ve çağın gerisinde kalmış bir hukuk düzenini çağdaş hukuka (31) geçirmiş, böylece tarihté emsali olmayan köklü ve hızlı bir değişikliği (32) içeren Türk hukuk inkılâbını gerçekleştirmiştir. Önce de belirttiğimiz gibi bu inkılâbın temeli, lâiklik. Atatürk önce devleti, devlet düzenini, sonra da kanunları, eğitim ve sosyal hayatı lâikleştirmek suretiyle Türk toplumuna, hedef aldığı çağdaş uygarlık düzeyine erişirmek yolunu

(28) Bu konu tartışmalıdır. Tartışmalar ve Atatürk İnkılâbının nitelikleri hakkında bkz. Eroğlu, Hamza: Türk İnkılâp Tarihi, age., s. 477-483.

(29) Mumcu, Ahmet: "Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Lâiklik", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. I, S. 2, Mart 1985, s. 513. Lâiklik konusunda bkz. Odyakmaz, Zehra: Lâiklik Konusunda Temel Bibliyografya Denemesi, Ankara 1989, XIX+283 sayfa, (basılmamış inceleme); Özyörük, Mukbil: "Teokrasi ve Lâiklik"; 16.9.1985 Tarihli Tercüman Gazetesi, Selçuk, Sami: Lâiklik, İstanbul 1994.

(30) Erman, Sahir: agm., s. 17.

(31) Feyzioğlu, Turhan: "Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel İlkelerinden Lâiklik", (Panel), Atatürk ve Atatürkçülük Dizisi: 4, Ankara 1987, s. 5.

(32) G. Sauser-Hall: Recueil des Travaux, Geneve 1938, s. 34 (Eroğlu, Hamza: Türk Devrim Tarihi, age., s. 359'dan naklen).

açmıştır. Lâik devlet, lâik düzen, lâik kanunlarla Atatürk, Türk toplumunu; milletleri uyanmaktan men eden en ağır bir kâbus saydığı hurafelere bağlılıktan (33) Türkiye Cumhuriyetini şeyhler, dervişler, müritler, meczuplar memleketi olmaktan (34) kurtarmıştır.

Millî egemenliği hürriyetin, eşitliğin ve adaletin dayanak noktası sayan Atatürk Türk hukuk inkılâbını yavaş yavaş, bazan duraklayarak, mevcut düzen ile gerçekleştirmek istediği düzeni dengeleyerek, fakat amacından asla şaşmadan sabır ve azimle yürütmüştür.

Atatürk "Lâiklik prensibinde ısrar ediyoruz. Çünkü millî iradenin, insanlığa malolmuş değerlerin belki de en kutsal olan din hürriyeti ancak lâiklik prensibine bağlanmakla korunabilir" demektedir (35). Yine Atatürk'e göre lâiklik, yalnız din ve dünya işlerinin ayrılması demek değil, bütün yurttaşların vicdan, ibadet ve din hürriyetinin tekeffül edilmesi demektir (36). Keza hür düşünce ile düşünmek demektir (37). Bu bakımdan devletin dinî çevreleri kontrol altına alması demektir (38).

Atatürk lâikliği ve lâik cumhuriyeti siyasî hayatın temeli olarak görmüştür. Serbest Fırka'nın kurulmasıyla ilgili olarak Fethi Beye (Okyar) yazdığı 9 Ağustos 1930 tarihli mektupta: "Memnuniyetle tekrar görüyorum ki, lâik cumhuriyet esasında beraberiz, zaten benim siyasî hayatta taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur" demiştir (39).

Atatürk hiçbir zaman lâikliği dinsizlik olarak görmemiştir. Çünkü Atatürk dinine bağlı bir insandır ve dinî hiçbir zaman red

(33) Feyzioğlu, Turhan: "Türk İnkılâbının Temel Taşı: "Lâiklik", Atatürk Yolu, İstanbul 1981, s. 199.

(34) Çubukçu, İbrahim Ağâh: "Atatürk ve Laiklik", agm., s. 345; Armaner, Neda: agm., s. 334.

(35) Armaner, Neda: agm., s. 330.

(36) Armaner, Neda: agm., s. 331.

(37) Armaner, Neda: agm., s. 326.

(38) Tunaya, Tarık Zafer: "Atatürkçü Lâiklik Politikası", 7 Ocak 1969 tarihli Ulus Gazetesi (Eroğlu, Hamza: Türk Devrim Tarihi, age., s. 369'dan naklen).

(39) Mumcu, Ahmet: "Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Lâiklik", agm., s. 524.

etmemiştir. Atatürk'e göre "Din gerekli bir kurumdur", "Bizim dinimiz (ise) en makul dindir" ve dinine, bizzat gerçeğe nasıl inanıyorsa öyle inanmaktadır. Atatürk'ün lâiklik karşıtlarından ayrıldığı nokta, dinin bir vicdan meselesi olduğu ve herkesin vicdanının emrine uymakta serbest bulunduğu inancında olmasıdır. Din ve vicdan hürriyeti Kur'anın da temel ilkesidir (40).

B) Atatürk'ün Devleti Lâikleştirmesi

Gerçekten de lâiklik dinsizlik demek değildir. Aksine lâiklik din ve ibadet özgürlüğü ile millî bütünlüğümüzün güvencesi, mezhep kavgalarının da önleyicisidir (41).

Genellikle "lâik devletn dinî olmaz" denilmektedir. Bu deyiş, 1876 ve 1924 Anayasalarımızda olduğu gibi, devletin resmi dinî hakkında bir hükmün diğer anayasalarımızda bulunmamasından ileri gelmektedir. Halbuki böyle bir hükmün bulunmaması devletin dinî tanımaması, hiçbir dine müsaade etmemesi, dinlere hayat hakkı vermemesi anlamına gelmemektedir. Aksine anayasalarda devletin dinî hakkında bir hükmün bulunması belirtilen resmî dine mensup vatandaşlarla ayrı dinlere mensup veya hiçbir dine inanmayan vatandaşların kanun önünde eşit olmaları ilkesine aykırı düştüğü gibi (42) insan haklarını da ihlal eder.

Aslında burada üzerinde durulması gereken esas konu devletin din sahibi olup olamayacağı meselesidir.

Bana göre yalnız lâik devletin değil, hiçbir devletin dinî olmaz. Çünkü din, tamamen beşerî bir hadisedir. Yani insana özgüdür. Ancak "insan" bir din sahibi olur veya olmaz. Bu din ilkel bir din olabileceği gibi tam gelişmiş bir din de olabilir. Örneğin en gelişmiş din olan İslâmiyette "iman" yani "kalp ile tasdik ve dil ile

(40) Kur'an'ın, dinde zorlama yoktur (Bakara/256), sizin dininiz sizin olsun, benim dinim bana yeter (Kafirun/1), Allah dileseydi yeryüzünde herkes iman ederdi, Allah dileseydi herkese iman yolunu bulacak herşeyi verirdi. Bu nedendir ki Hazreti Muhammed bir uyarıcıdır (Neme/92, Hac/49), öğütçü olup zor kullanacak değildir (Gaşiye/21, 22) mealindeki âyetleri din ve inanç özgürlüğünün kamtlarıdır.

(41) Feyzioğlu, Turhan: agm., s. 4-5.

(42) Eroğlu, Hamza: Türk Devrim Tarihi, age., s. 347-354.

ikrar", "itikad" yani "gönülden bağlanma", "amel" yani Allah için yapılan her türlü ibadet (taharet, namaz, oruç, zekât ve hac) ancak insanlar tarafından yerine getirilir; Allah'a insan tapabilir ve yine ancak insan Allah'a karşı kulluk vazifelerini yapabilir. Bu bakımdan devlet; tamamen din kurallarının uygulandığı bir devlet de olsa; o din devletin dinî değil, devleti oluşturan halkın çoğunluğunun dinîdir. O halde 1293 Kanun-u Esasi'sinde ve 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda var olan "devletin dinî, din-i islâmdır" maddeleri dinin özüne ve beşeri niteliğine aykırıdır.

Atatürk döneminde devletin lâikleştirilmesi yolunda atılan adımları şöyle sıralayabiliriz:

Önce 3 Mart 1924'de Hilâfet kaldırılmış, halife hal' olunmuştur (43). Bazı yazarlar hilâfetin kaldırılmasını lâik devlet için ilk adım saymaktadır (44). Aynı gün diğer bir kanunla Şer'îye ve Evkaf Bakanlıkları da kaldırılmıştır. "Böylece dinî siyasete karıştıran devlet sistemi" tarihe karışmıştır (45).

1924 Anayasası'nda 9 Nisan 1928 tarihinde yapılan değişikliklerle devletin dininin islâm olduğuna ve 26. maddedeki şer'î hükümlerin Meclis tarafından yerine getirileceğine dair hükümlerle milletvekilleri ve cumhurbaşkanının yemin metinlerindeki vallahi kelimeleri çıkarılmış, böylece Anayasa da lâikleştirilmiştir. Değişiklik kanununun gerekçesinde "Lâikliğin, çağdaş uygarlık düzeyine yükselmek için en gelişmiş bir devlet niteliği olduğu" ifade edilmiştir (46).

Bu değişikliklerle lâiklik Anayasaya girmiş ise de lâikliğin devletin niteliği olarak Anayasada yer alması ancak 5 Şubat 1937 tarihli Anayasa değişikliği ile gerçekleşmiştir. Bu nedenle İçişleri Bakanı Şükrü Kaya yaptığı konuşmada "Lâiklikle biz, dinin

(43) 3. Tertip Düstur, C. 5, s. 323 (668); Kili, Suna - A. Şeref, Gözübüyük: age., s. 106-107.

(44) Aksoy, Muammer: "Atatürk'ün Hukuk Devriminin Temeli: Lâik Hukuk ve Devlet Anlayışı", III. Türk Hukuk Kurultayı Türk Hukuk Devrimi Bildiriler, Ankara 1981, s. 97.

(45) Eroğlu, Hamza: Türk Devrim Tarihi, age., s. 355.

(46) Daver, Bülent: Türkiye Cumhuriyetinde Lâiklik, Ankara 1955, s. 70 (Eroğlu, Hamza: Türk Devrim Tarihi, age., s. 356'dan naklen).

memleket işleri üzerinde nüfuz sahibi olmasını önlemek istiyoruz. Dinler vicdanlarda ve mabedlerde kalmalı maddî hayatın ve dünyanın işlerine karışmamalıdır" demiştir. 1937 değişikliği ile lâiklik Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ve vazgeçilmez niteliklerinden biri olmuştur. İslâm Dünyası içinde lâik tek ülke Türkiye'dir (47).

C- Atatürk'ün Hukuku Lâikleştirmesi

Birinci Dünya Savaşı sonunda herşeyden önce işgal altındaki yurdu kurtarmak, milleti özgürlüğüne kavuşturmak, sonra da devletin monarşik ve teokratik yapısını, hukuk düzenini çağdaşlaştırmak gerekiyordu.

Daha önce belirtildiği üzere Atatürk'e göre hürriyetin, eşitliğin ve adaletin dayanak noktası millî egemenliktir (48). Bütün kanunların düzenlenmesinde, her çeşit teşkilâta millî egemenlik esasları içinde hareket edilecektir (49). Atatürk daha Anadolu'ya geçip kurtuluş çalışmalarına başlarken, sonradan açıkladığı bu görüşleri doğrultusunda işe girişmiştir.

Amasya Genelgesi'nde (21-22 Haziran 1919) "Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır", Erzurum Kongresi'nde alınan kararlarda (7 Ağustos 1919) "Kuvayî milliyeyi âmil ve iradeyi milliyeyi hakim kılmak esastır" ifadeleriyle millî egemenlik ve millî bağımsızlık ilkesini, hareketinin temel taşı yapmıştır (50).

(47) Feyzioğlu, Turhan: agm., s. 4.

(48) Atatürkçülük (Üçüncü Kitap), Atatürkçü Düşünce Sistemi, İstanbul 1984, s. 79; Atatürkçülük (Birinci Kitap), Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri, Ankara 1983, s. 17; "Millî Egemenlik (Millî Hakimiyet)" konusunda fazla bilgi için bkz. Eroğlu, Hamza: Atatürkçülük, El Kitabı, Ankara 1981, s. 98-110. Hukuk İnkılâbı konusunda bkz. Odyakmaz, Zehra: "Atatürk ve Hukuk İnkılâbı", Atatürk ve Ankara, Ankara 1988, s. 69-79.

(49) Atatürkçülük (Üçüncü Kitap), age., s. 80; Atatürkçülük (Birinci Kitap), age., s. 165.

(50) Amasya Genelgesi ve Erzurum Kongresi hakkında fazla bilgi için bkz. Eroğlu, Hamza: Türk İnkılâp Tarihi, age., s. 177-189; "Millî Egemenlik" konusunda fazla bilgi için bkz. Eroğlu, Hamza: Atatürkçülük, age., s. 110-120.

Millî egemenliği adaletin dayanak noktası sayan Atatürk, demek ki hukuk inkılâbının da ilk işaretini Amasya Genelgesi ile vermiştir diyebiliriz.

20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen kurtuluş döneminin ilk Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olduğu (md. 1), yürütme kudreti ve yasama yetkisinin milletin yegane ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde toplandığı (md. 2) hükümleri yer almıştır.

"Ahkâm-ı Şer'iye'nin tenfizi" ve kanunların konulması Meclis'e aittir ve kanunlar konulurken zamanın ihtiyaçlarına uygun ahkâm-ı fikihiye esas alınacaktır (md. 7) (51). Görülüyor ki yine şer'i hukuk yürürlüktedir ve asıldır, kanunlar şer'î hukuka göre yapılacaktır (52).

(51) 3. Tertip Düstur, C. I, s. 196; Ceridei Resmiye, 1-7 Şubat 1337; Kili, Suna - A. Şeref Gözübüyük: age., s. 91 vd.

(52) Ashında Kurtuluş Savaşı'nın başlarında, Meclis'in açılışında, çalışmalarında din adeta ön plandadır ve din kurallarının uygulanmasında meşrutiyet dönemlerine oranla daha fazla bir yoğunluk görülmektedir.

Meclisin açılışının büyük dinî merasimle yapılması için Atatürk, il ve belediyelere, Müdafaai Hukuk Cemiyetlerine aşağıdaki talimatı vermiştir:

"Meclisin açılışı 23 Nisan Cuma günü (1923) olacak. Açılıştan önce milletvekilleriyle birlikte Hacı Bayram-ı Veli Camii'nde Cuma namazı kılınacaktır. Namazdan sonra Sakal-ı Şerif ve Sancak-ı Şerif ile birlikte Meclise girilmeden önce dua edilip kurban kesilecektir. Hacı Bayram Camii ile Meclis arasındaki yolda Kolorduca askerî düzenleme yapılacaktır.

Yurdun her tarafında Kur'an-ı Kerim ve Buhari-i Şerif okunacak, vilâyetlerde namazdan sonra hükümet konaklarına gidilerek resmî kutlamada bulunulacaktır" (Politika Ansiklopedisi, age., s. 94).

Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin doğal üyesi, bütün "müslüman" Osmanlı vatandaşlarıdır. Bu nedenle Mecliste müslüman olmayan bir tek üye yoktur. İlk Mecliste başkanlık kürsüsünün arkasında "Ve emreküm şura beynehüm-Birbirinize damşarak yönetiniz" mealindeki âyet-i kerime asılmıştır (Tuncay, Mete: "Laiklik", Cumhuriyet dönemi, Türkiye Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul 1983, s. 570). Salonun duvarlarında da başka âyetler asılı olup her namaz vakti ezan okunmakta, milletvekilleri ibadete çağrılmaktadır. Çoğunluk kalpaklıdır. Kırkbir milletvekilinin başında fes, yirmidördünde ise sarık vardır (Politika Ansiklopedisi, age., s. 95).

1920'de demiryolu işçileri için kabul edilen cuma tatili 1924'de genelleştirilmiştir (Tuncay Mete: agm., s. 572). İlk Mecliste Osmanlı Devleti'nde

Atatürk konuşmalarında "Hükümet memlekette kanunu ege-
men kılmak ve adaleti iyi dağıtmakla yükümlüdür. Bu nedenle
adalet işi çok önemlidir" (53). "Biz Türkiye halkını insanlık dün-
yasından ayırarak kendi başımıza yaşayamayız. Bütün dünya ile,
bütün insanlıkla beraber yaşarsınız ve yürürsünüz. Ve hiç olmazsa on-
larla bir hizada yürümeye mecburuz. Buna göre her hususta ol-
duğu gibi özellikle yargıda da zamanın gereklerini daima gözö-
nünde tutmak ve yeni yapacağımız bütün şeyleri ona göre yap-
mak zorunluğundayız" (54) demiş, hukuk inkılabının ne derecede
önemli olduğunu vurgulamıştır.

Yürürlükteki Anayasa gereği kanunların ahkâm-ı fıkhiyeye
göre yapıldığı ve şer'î hukukun yerine getirilmesinin Meclis'e ait
bulduğu bu dönemde Atatürk, "Önemli olan nokta; adliye an-
layışımızı, bizi şimdiye kadar şuurulu, şuursuz etki altında bu-
luduran, çağın gereklerine uymayan bağlardan bir an önce kur-
tarmaktır. Millet, her gelişmiş memlekette olan adlî ilerlemenin,
memleketin, ihtiyaçlarına uygun olan esaslarını istiyor. Millet,
sür'atli ve kesin adaleti sağlayan medenî usulleri istiyor. Millet
arzu ve ihtiyacına bağlı olarak adliyemizde her türlü etkilerden
cesaretle silkinmek ve hızla ilerlemeye atılmakta asla tereddüt
etmemek lâzımdır. Medenî hukukta, aile hukukunda tatbik ede-
ceğimiz yol, ancak medeniyet yolu olacaktır. Hukukta işleri olu-
runa bırakmak ve hurafelere bağlılık, milletlerin uyanmalarını
engellenen en ağır bir kâbustur. Türk Milleti, üzerinde kabus
bulunduramaz" demiştir (55).

Hukuk inkılabını ve lâikliği gerçekleştirmek amacıyla Adalet
Bakanlığı'nda hazırlanan bir yönetmeliğe göre yürürlükte bulunan
kanunların değiştirilmesi ve yenilenmesi ile görevli Ahval-i Şah-
siye ve Vacibat Komisyonu adlarıyla iki komisyon kurulmuştur.

dahi bulunmayan içki yasağı konulmuş (bkz. Men'i Müskirat Kanunu, 3.
Tertip Düstur, C. I, s. 63) ve okullardan resim dersleri kaldırılmıştır.

(53) Atatürkçülük (Üçüncü Kitap), age., s. 75; Atatürkçülük (Birinci Kitap), age.,
s. 161.

(54) Atatürkçülük (Üçüncü Kitap), age., s. 75-76; Atatürkçülük (Birinci Kitap),
age., s. 167-169.

(55) Atatürkçülük (Üçüncü Kitap), age., s. 76-77; Atatürkçülük (Birinci Kitap),
age., s. 163.

Ancak ilk kuruluş sırasında bu komisyonlar önce fıkıha dayanacak, sonra da diğer milletlerce benimsenmiş hukukî çözüm ve uygulamalardan yararlanacaktı (56).

2 Mayıs 1923'de toplanan Ahval-i Şahsiye Komisyonu yapılacak değişiklik ve yenilemeler için şer'i dayanak aranacağını belirledi ve onaltı toplantı yapabildi (57). Vacibat Komisyonu da yapılacak düzenlemenin ahkâm-ı şer'iyeye aykırı olmayacağı üzerinde karar kıldıktan sonra çalışmalarına başladı. Bununla beraber Vacibat Komisyonu İsviçre Borçlar Kanunu üzerinde de çalışma yapıyordu (58). Komisyonlarda işler çok ağır gidiyordu. Özellikle kabul ettikleri çalışma ilkelerine göre cumhuriyetin gerektirdiği yenileşmeyi yapamayacakları, daha doğrusu lâik sistemi gerçekleştiremeyecekleri anlaşılmıştı.

Bu arada 8 Nisan 1924 tarihinde şer'i hukukun uygulayıcıları olan Şer'îye Mahkemeleri lağvolundu ve 19 Mayıs 1924 tarihinde kanunları değiştirme komisyonlarının çalışmalarına dair bir yönetmelik çıkarıldı. Mevcut Ahval-i Şahsiye ve Vacibat Komisyonları, bu yönetmeliğe göre yeniden kuruldu. Yeni yönetmelikte artık ahkâm-ı fikiyeden yararlanılması gereğinden sözedilmemekteydi. Adalet Bakanlığı çok acele modern kanunların hazırlanmasını istiyordu (59). Ahkâm-ı Şahsiye Komisyonu 1917 Aile Kararnamesi'nden esinlenerek Hukuk-u Aile Kanun tasarısını, Vacibat Komisyonu da geniş ölçüde İsviçre Borçlar Kanunundan yararlanarak satım ve kira ile ilgili melez tasarıları hazırlamış ve 1925 yılında Adalet Bakanlığına sunmuşlardır. Tasarılar, çağdaş devlet ve toplum için yeterli görülmemiş, komisyonların görevine son verilmiştir (60).

(56) Özsunay, Ergun: "Yabancı Hukukun Benimsenmesi Yoluyla Bir Çağdaşlaşma Modeli: Kemalist Hukuk Devrimi Üzerine Gözlemler ve Değerlendirmeler", III. Türk Hukuk Kurultayı Türk Hukuk Devrimi Bildiriler, Ankara 1981, s. 366.

(57) Özsunay, Ergun: agm., s. 367.

(58) Özsunay, Ergun, agm., s. 367-368.

(59) Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet: Türk Medeni Hukukunun Umumi Esasları, 4. Bası, İstanbul 1951 (Özsunay, Ergun: agm., s. 368-369'dan naklen).

(60) Özsunay, Ergun: agm., s. 369-370.

20 Nisan 1924 tarihinde Cumhuriyetin ilk anayasası kabul edilmiştir.

Hilâfet ve Şer'îye Mahkemeleri kaldırılmış olduğu halde 1921 Anayasasına 1923'de konulan "Devletin dinî, din-i islâm"dır" cümlesi muhafaza edilmiş (md. 2), 26. maddesinde de ahkâm-ı şer'iyenin tenfizinin Meclise ait olduğu kaydedilmiş ve milletvekilleri ile Cumhurbaşkanının yeminlerinde "Vallahi" kelimesine yer verilmiştir (61). Böyle olmakla beraber bu Anayasada hukuk inkılâbının gerçekleştirilmesi konusunda kararlı oluşun anayasal işareti rastlıyoruz. Çünkü 1921 Anayasasında kanunlar ve diğer düzenlemelerde ahkâm-ı fıkhiye ve hukukiye ile adap ve muamelâtın esas ittihaz edilmesi hükmü (62) yeni anayasada yer almamış, bu suretle kanun koymada vesair düzenlemelerde lâikliğin benimsendiği ortaya konmuştur. Nitekim batıdan lâik kanunlar alınmıştır. Bu yolla hukuk sistemi lâikleştirildiği için Lozan Andlaşması ile kabul edilen yabancı hukuk uzmanlarının beş yıl için danışmanlık yapmaları hakkındaki hüküm, süresinden önce danışmanların ülkelerine geri gönderilmesi suretiyle uygulama alanından kaldırılmıştır.

Genel yargı alanında ilk önce Medenî Kanun'un kabulü ile hukuk inkılâbı gerçekleşmeye başlamıştır.

Kanunlarda yapılacak değişiklikler ve yenilemeler için kurulmuş olan Ahval-i Şahsiye ve Vacibat Komisyonlarının lağvından sonra kanunların hazırlanması çalışmalarına hız verilmiş ve lâik batılı bir medenî kanunun alınması uygun görülerek İsviçre Medenî Kanunu ile Borçlar Kanunu tercüme edilip, Medenî Kanun 17 Şubat 1926'da, Borçlar Kanunu da 22 Nisan 1926'da aynen kabul olunmuşlardır.

Medenî Kanun Lozan Andlaşması ile Türkiye'deki azınlıklara tanınan bazı hakların genel olarak geçersizleşmesine, kadın-erkek farklılığının hukuk hayatından çıkarılmasına, ülke üzerin-

(61) 3. Tertip Düstur: C. 5, s. 576 (1019); Kili, Suna - A. Şeref Gözübüyük: age., s. 111 vd.

(62) Kili, Suna - A. Şeref Gözübüyük: age., s. 92.

de mahallî içtihat ayrılıklarının sözkonusu olamayacağı bir tek-
düze uygulamanın gerçekleşmesine imkân vermiştir (63).

Medenî Kanun lâikliğin en büyük aşamasıdır. Dini Medenî
hukuk kalkarken tamamen şeriat kurallarına göre düzenlenmiş
olan kişi, aile, miras, mülkiyet ve her türlü borç ilişkileri yerine
yepyeni, özgürlük ve eşitliğe dayanan bir sistem getirilmiştir.
Medenî Kanunun dinî terbiye ile ilgili 266. maddesi, yani reşid
olan kimsenin dinîni seçmekte serbest olması lâiklik ilkesinin en
sağlam temelidir (64) (65).

(63) Yayla, Yıldızhan: "Adalet ve Yargı", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklo-
pedisi, C. 4, İstanbul 1984, s. 910.

(64) Mumcu, Ahmet: agm., s. 522-523.

(65) Medenî Kanunun aile hukuku alanında getirdiği yenilikleri ve şer'î hukukla
olan ayrılıklarını şöyle sıralayabiliriz:

— Tek kadınla evlenme ilkesi kabul edilmiştir.

— Evlenebilmek için kadın ve erkeğe yaş sınırı konulmuştur.

— Evlenmede medenî nikâh asıldır. Dinî nikâh resmî nikâh sayılmamakta-
dır. Lâiklik ilkesinin doğal sonucu olarak dileyen medenî nikâhını yaptır-
dıktan sonra evlenme kâğıdını ibraz suretiyle dinî nikâh yaptırabilir. Ama
dinî nikâh evlenmenin sıhhati için şart değildir.

— Evlenecek kadın, evlenmeye ait rızasını, vekili aracılığı ile değil, bizzat
kendisi evlenme memuruna açıklamaktadır.

— Velâyet hakkı kadınlara da tanınmıştır.

— Erkeğin kadını serbestçe ve tamamen kendi takdirine göre boşanma hak-
kı kaldırılmış, erkek ve kadın, eşit şekilde ve ancak dava açarak, belli se-
beplerin varlığı halinde mahkeme kararı ile boşanmak hakkına sahip ol-
muşlardır.

— Kadınla erkek aynı oranda miras almaktadırlar.

— Şer'î hukukta bulunmayan "Nişanlanma" ve "Evlâd Edinme" müessesesi
getirilmiştir.

Medeni Kanunun getirdiği bu yenilikler kadın hakları, daha doğrusu in-
san hakları bakımından da büyük önem taşır.

Bize göre şeriat ve onun uygulayıcıları, önceleri özgür, toplum içinde say-
gın; ailede, toplumda, barışta ve savaşta kocasıyla birlikte hak, görev ve so-
rumluluklara sahip Türk kadını yerine, kapalı, sokağa çıkma hakkına bile
sahip olmayan, mukadderatı, saadeti ve geleceği evlenmeden evvel babasına
veya büyük babalarına ait, evlendikten sonra da kocasının iki dudağı ara-
sında olan ikinci sınıf bir insan statüsüne sahip kadının doğumuna neden
olmuşlardır.

Medenî Kanunu, 1889 tarihli İtalyan Ceza Kanunundan alınan 1 Mart 1926 tarihli Türk Ceza Kanunu izlemiştir. Ceza Kanununda, Ceza Kanunnamî Hümayununda varolan şer'î suçlar yer almadığı gibi, aksine kanun, lâikliği güvence altına almak amacıyla lâiklik aleyhine işlenebilecek fiilleri iki grup halinde toplayarak suç saymıştır. Din hürriyeti, vicdan ve ibadet hürriyeti aleyhine işlenen suçlar 175 ve 176. maddelerde, lâik devlet düzeni aleyhine işlenen dinî dernek kurmak, dinî propaganda yapmak, telkinde bulunmak suçları sonradan kaldırılan 163. maddede düzeltilmiştir.

1850 tarihli Kanun-u Ticaret'in yenilenmesi amacıyla çeşitli ülkelerin Ticaret kanunlarından hükümler alınmak suretiyle hazırlanan yeni Ticaret kanunu 29 Mayıs 1926'da, Neuchatel Kantonu'nun 7 Nisan 1925 tarihli kanunundan alınan Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu 16 Haziran 1928'de kabul edildiler.

1877 tarihli Alman Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu örnek alınarak hazırlanmış olan Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu 4 Nisan 1929'da, Alman hukukundan esinlenerek hazırlanan Deniz Ticaret Kanunu da 13 Mayıs 1929 tarihinde kabul edilmiştir.

Yeni Yargılama Usulü Kanunlarıyla mahkemede tanıklık yapabilmek bakımından kadınla erkek arasında hiçbir fark kalmamıştır (66).

İsviçre Federal İcra İflâs Kanunu'ndan çevrilen İcra ve İflas Kanunu 9 Haziran 1932'de kabul edilerek 4 Eylül 1932 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

Genel yargı alanındaki hukuk inkılâbına paralel olarak askeri yargı alanında da köklü inkılâplar yapılmıştır (67) (68).

(66) Bugün de medenî hukuk ve ceza hukuku alanında kadın-erkek eşitliği tam olarak sağlanmış değildir. Kanunlarımızda eşitlik ilkesine aykırı sayılabilecek önemli hükümler vardır. Konumuzla ilgili olmadığı için bunlara değinmeyeceğiz.

(67) Askerî yargı alanında çalışmalara 1926 yılında başlanmıştır. Hazırlanan yeni kanun tasarıları Genelkurmay Başkanlığı ile Yüksek Askerî Şura'dan geçirildikten sonra 1929 yılı Aralık ayında Meclise sunulmuştur.

D- Atatürk'ün Eğitimi Lâikleştirmesi

3 Mart 1924 günü, Türkiye'de lâikliğin adeta her alanda ilanı günüdür. Hilâfetin, Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin kaldırılmasına

Askerî Ceza Kanunu ile Askerî Muhakeme Usulü Kanunu 22 Mayıs 1930 tarihinde kabul edilmişlerdir. Bu iki kanun, ceza ve aynı zamanda yargılama usulü kanunu olan eski Askerî Ceza Kanunnamei Hûmayunu'na nazaran çok ileri kanunlardır. Askerî Ceza Kanunu, Alman Askerî Ceza Kanunu ile o tarihte en yeni kanun olan 1928 tarihli Fransız Askerî Ceza Kanunu esas alınarak hazırlanmıştır. Ceza Kanunnamei Hûmayunu'nda mevcut şer'î hükümler ve suçlar ile dayak, demirbendlik, pranga, zindan, hidemat-ı şakka, kürek, kalebendlik, nefy (sürgün) gibi ilkel ve insanlık dışı cezalara yeni kanunda yer verilmemiştir.

Kabahat ve cürümlerle disiplin kabahatları birbirinde ayrılmıştır.

Askerî Muhakeme Usulü Kanunu 1898 tarihli Alman Askerî Muhakeme Usulü Kanunu esas alınarak hazırlanmıştır. Bu kanunla meşhur Divan-ı Harp'ler kaldırılmış, yerine Askerî Mahkemeler kurulmuştur. Gizlilik kaldırılmıştır, yargılama açık yapılmaktadır. Sanık müdafî bulundurabilir, hakimi red edebilir. Hükümlere karşı her türlü kanun yolları açıktır.

Askerî yargı alanında en büyük inkılâp, askerî mahkemelere hukukçuların dahil edilmesidir.

Mahkeme heyetindeki hukukçu duruşmayı yönetir, oy ve kararlarında tamamen bağımsızdır. Soruşturma, savcı veya sorgu hakimi sıfatıyla yine hukukçu askerî hakimler tarafından yapılır. Askerî hakimlerin göreve atanmaları veya başka bir göreve veya yere nakilleri emirle değil, üçlü kararname ile yapılır. Nezinde buldukları komutanın emrine değil, refakatına atarlar, böylece görevleriyle ilgili konularda emir almamaları, bağımsızlıklarının güvence altına alınması sağlanmak istenmiştir. Askerî Yargıtay'da Başsavcılık yalnız hukukçulardan oluşturulmuştur. Dairelerde ise üç subay üye ile iki hukukçu üye bulunmaktadır.

Askerî yargı alanındaki gelişme sonraki yıllarda da devam etmiş ve 1961 Anayasası ile anayasa kuruluşu haline gelmiştir. Askerî Yargıtay daireleri sadece hukukçulardan kurulduğu gibi askerî mahkemelerde de çoğunluk hukukçu üyelerdedir.

1961 Anayasası'nın 138. maddesine konulan Askerî Mahkemelerde üyelerin çoğunluğunun hakimlik niteliğine sahip olması şartı, 1971 yılında yapılan Anayasa değişikliğinde "Ancak savaş halinde bu şart aranmaz" hükmü ile sınırlandırılmıştı. Anayasa Mahkemesi bu hükmü hukuk devleti niteliğine, dolayısıyla da Cumhuriyetin değişmezliği kuralına aykırı görerek 1975 yılında iptal etmiştir (15 Nisan 1975 gün ve E. 73/19, K. 78/87 sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı için bkz. Resmî Gazete 26.2.1976, 1551).

- (68) Askerî Yargı hakkında bkz. Taşkın, Rifat: Askerî Ceza Kanunu, Şerh, age., s. 13-16; Taşkın, Rifat: Askerî Muhakeme Usulü, Mukayeseli Şerh, age.,

dair kanunların yanında aynı gün Tevhid-i Tedrisat Kanunu (Öğretimin Birleştirilmesi Kanunu) kabul edilerek dinî eğitime son verilmiş, milli eğitim dönemi başlamıştır. Bu kanunun doğal sonucu olarak medreseler kapanmıştır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu Tanzimat'tan bu yana ikili bir sistem halini alan öğretim ve eğitim anlayışına son vermiş, "lâik öğretim ve eğitim sisteminin temelini kurmuştur" (69).

Lâik öğretim, öğretim personelinin ve ders programlarının lâikliği ile dinî öğretime mali yardım yapılmasını kapsar (70).

E- Atatürk'ün Toplumunu Lâikleştirmesi

Toplumun lâikleştirilmesi yolunda da çok önemli düzenlemeler yapılmıştır.

2 Eylül 1925 tarihinde tekke ve zaviyeler ile türbelerin kapatılması, 25 Kasım 1925 tarihinde şapka giyilmesinin kabulü, 26 Aralık 1925'de hicrî ve rumî takvimin ve alafranga saatin kabulü, islâm geleneklerini terk ile Türk toplumunu gerek içerik ve gerek biçimsel yönden lâikleştirme ve çağdaşlaştırma yolunda yapılan düzenlemelerdir (71). Tekke, zaviye gibi halkın gündelik yaşamını olumsuz yönde etkileyen dinî görünüşlü tüm kurumların kapatılması (72) ve şapka, kılık kıyafet gibi medenî giyimin kabul edilmesi, sosyal alanda köklü değişimlere neden olmuştur.

s. 1-4; Odyakmaz, Cevad: Askerî Ceza Hukuku Hususî Kısım (Askerî Suçlar) ve Askerî Muhakeme Usulü Hukuku, Ankara 1959, s. 88-96; Özarpat, Hilmi: age., s. 30 vd.; Saçlıoğlu, Nahit: "Askerî Yargı'nın 1924, 1961, 1982 Anayasaları Dönemlerindeki Durumu", Bahri Savcı'ya Armağan'dan Ayrı Baskı, Ankara 1988, s. 406-432, Mülkiyeliler Birliği Yayınları: 7.

(69) Öymen, Hıfzırrahman Raşit: Türkiye'nin Ana Eğitim Problemleri, Ankara 1956, s. 23 (Eroğlu, Hamza: Türk Devrim Tarihi, age., s. 365'den naklen). Bu konuda ayrıca bkz. Tekeli, İlhan: "Tanzimattan Cumhuriyete Eğitim Sistemindeki Değişmeler", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul 1985. İletişim Yayınları, s. 456-475.

(70) Eroğlu, Hamza: Türk Devrim Tarihi, age., s. 363.

(71) Bu düzenlemelerin lâik düzenleme olduğu hakkındaki görüşler için bkz. Eroğlu, Hamza: Türk Devrim Tarihi, age., s. 353-356; Mumcu, Ahmet: agm., s. 521-522.

(72) Ateş, Toktamış: agm., s. 92.

24 Mayıs 1928'de uluslararası rakamlar, 3 Kasım 1928'de yeni Türk Harfleri kabul edilmiştir.

1 Eylül 1929'da liselerden arapça ve farsça dersleri kaldırılmış, 1 Nisan 1931'de uluslararası ölçüler kabul edilerek batman, okka, dirhem, arşın, endaze gibi ölçüler tarihe karışmıştır.

10 Mayıs 1931 tarihinde altı ilke yani lâiklik ile cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik ve inkılâpçılık Cumhuriyet Halk Fırkası (Partisi) programına dahil edilmiştir.

21 Haziran 1934'de Soyadı Kanunu'nun kabulü, 26 Kasım 1934'de Efendi, Bey, Paşa gibi lâkap ve unvanların kaldırılması, 3 Aralık 1934 tarihli Kanunla din adamlarının mabedler dışında dinî bazı kisveleri giymelerinin yasaklanması, 27 Mayıs 1935'de hafta tatilinin cuma gününden pazar gününe alınması hep lâiklik ile ilgili düzenlemelerdir. Bu düzenlemelerle daha önceki takvim, şapka, alfabe gibi düzenlemeler dinî endişelerden ve kayıtlardan uzak olarak sırf dünyevî bir görüşle yeni esaslara göre yapılarak lâikliğin şumul ve manasını belirtmektedir.

Büyük Atatürk tarafından 15 Nisan 1931'de kurulan Türk Tarih Kurumu ile 12 Temmuz 1932 tarihinde kurulan Türk Dil Kurumu'ndan da söz etmek isteriz.

Türk Tarih Kurumu İslam tarihinden bağımsız bir Türk tarihinin yazılması, Türk Dil kurumu da Türk dilinin yabancı sözcüklerden, özellikle arapça ve farsçanın egemenliğinden kurtarılması amacıyla kurulmuşlardır. Her iki kurumun amaçları yönündeki çalışmaları lâik ve milli Türk toplumunun oluşmasında önemli rol oynamışlardır.

Resim, heykel, sinema ve tiyatro, müzik gibi güzel sanatlar da lâik devlet, lâik hukuk ve lâik eğitim eşliğinde gelişmişlerdir (73).

Bu aşamada Atatürk'ün kadın hakları için yaptığı çalışmalara değinmek yerinde olacaktır.

(73) Ozankaya, Özer: "Atatürk: Türk Renaissance'nın Mimarı", III. Türk Hukuk Kurultayı, Türk Hukuk Devrimi Bildiriler, Ankara 1981, s. 348.

Osmanlı Devletinde tamamen şer'î hukuka tabi olan kadının statüsünde, tanzimattan sonra bazı iyileştirmelere rastlanmaktadır (74).

1921 ve 1924 Anayasalarında da kadın medenî ve siyasî haklar bakımından eşit durumda değildir.

Atatürk kadın hakları üzerinde hassasiyetle durmuş, bu amaçla çeşitli konuşmalar yapmıştır.

Türk kadınına 1926 yılında medenî haklar, 1930 yılında mahallî idarelere seçme ve seçilme hakkı, 1934 yılında da milletvekili seçme ve seçilme hakları verilmiştir (75).

(74) Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile bütün tebaanın ve tabii bu arada kadın ile erkeğin eşitliği ilkesi kabul edilmiş, Islahat Fermanı ile de cinsiyet bakımından aşağılama ilelebed kaldırılmıştır.

Ancak eşitlik, "hükm-ü şer'î iktizasınca" olacağından ve hükm-ü şer'î iktizasınca da bir islâm toplumunda kadınların statüsü âyet ve hadislere göre saptandığından eşitliğin sağlanması ve aşağılamanın ilelebed kalkması mümkün olmamıştır.

1876 Anayasası'nda ve bu anayasayı ikinci defa yürürlüğe koyan 19 Temmuz 1908 tarihli Hatt-ı Hümayun'da eşitlik ilkesi tekrarlanmıştır. (Hatt-ı Hümayun için bkz. 2. Tertip Düstur, C. 1, s. 11; Kili, Suna - A. Şeref Gözübüyük: age., s. 67-69).

(75) Kadın Hakları konusunda fazla bilgi için bkz: Âfetinan, A.: Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri, Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması, Üçüncü Basılış, İstanbul 1975, Devlet Kitapları Atatürk Serisi No. 10; Göksel, Burhan: Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk, Ankara 1983, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 906, 247 sayfa, Atatürk Dizisi: 27; Güzel, Şehmuz: "Tanzimattan Cumhuriyete Toplumsal Değişim ve Kadın", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopesi, C. 3, İstanbul 1985, s. 858-864, İletişim Yayınları; Odyakmaz, Zehra: "Osmanlı Hukuk Sistemi ve Türk Hukuk İnkılabı", GÜİİBFD., C. 6, Y. 1990, S. 1, s. 551-611; Odyakmaz, Zehra: "Anayasalarımızda Kadın Hakları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 5, S. 14, Mart 1989, s. 455-466; Odyakmaz, Zehra: "Anayasalarımızda Kadın Hakları", I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları Bildiriler) 21-23 Eylül 1987, Ankara 1994, s. 465-476; Odyakmaz, Zehra: Geçmişten Bugüne Türk Kadınının Hakları", GÜİİBFD, C. 6, Y. 1990, S. 1, s. 503-550; Odyakmaz, Zehra: "Atatürk ve Kadın Hakları", Yasa Hukuk Mevzuat ve İctihat Dergisi, C. 13, S. 03, Genel Sayı: 147, Mart 1990, s. 333-344; Taşkiran, Tezer: Cumhuriyetin 50. yılında Türk Kadın Hakları, Ankara 1973, 176 s., Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları: 5; Tekeli, Şirin: "Kadın", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklope-

Atatürk'ün dediği gibi "Türkiye Cumhuriyetinde kadın; bütün Türk tarihinde olduğu gibi bugün de en saygın yerde, her şeyin üstünde yüksek ve şerefli bir varlık" (76) olarak Türk toplumundaki görev, yükümlülük ve sorumluluklarını üstlenerek ülkenin gelişmesinde ve kalkınmasında önemli bir rol oynamıştır.

IV- GÜNÜMÜZDE LÂİKLİK İLKESİ

Cumhuriyetin başlangıcından bugüne kadar lâiklik ilkesi gerek anayasalarımızda, gerek kanunlarımızda ve sair hukuksal düzenlemelerde varlığını sürdürmektedir. Ancak 1961 ve 1982 Anayasalarımızda inkılâp kanunları ile bu arada lâikliğe dair hükümlerin özel hükümlerle güvence altına alınmak istenmesi 21. yüzyılın eşiğinde Türkiyemiz için üzücüdür.

Aslında bu güvence tam değildir. Bugün yürürlükteki 1982 Anayasası'nın 174. maddesine göre, Anayasanın hiçbir hükmü, maddede sayılan inkılâp kanunlarının (77), Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte (78) yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılmaz ve yorumlanamaz. Ama pekâla bu kanunlar değiştirilebilir ve kaldırılabilir. O halde nasıl "Cumhuriyet" in değiştirilemeyeceği öngörülmüşse, hatta değiştirilmesi teklif dahî edilemeyecekse, aynı tarzda bir hüküm inkılâp kanunları için de konulmalıdır. Çünkü bugünkü tatbikat hiç de iç açıcı değildir.

disi, C. 5, İstanbul 1984, s. 1190-1204, İletişim Yayınları; Tezel Sıdka: "Atatürk ve Kadın Hakları", Atatürk ve Kadın Hakları, Ankara 1983, s. 1-42, Türk Ticaret Bankası'nın Cumhuriyetin 60. yılına Armağanı.

(76) Atatürkçülük (Birinci Kitap), age., s. 329.

(77) 1982 Anayasası'nın 174. maddesinde sayılan kanunlar:

1. Tevhidi Tedrisat Kanunu, 2. Şapka İktisası Hakkında Kanun, 3. Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, 4. Türk Kanunu Medenisiyle kabul edilen evlenme akdinin evlendirme memuru önünde yapılacağına dair medenî nikâh esası ile aynı kanunun "...Evlenme kâğıdı ibraz edilmeden, evlenmenin dini merasimi yapılamayacağına" dair olan 110. maddesi hükmü, 5. Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun, 6. Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun, 7. Efendi, Bey, Paşa gibi Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına dair Kanun, 8. Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine dair Kanun.

(78) 1982 Anayasasının halkoyu ile kabul tarihi: 7 Kasım 1982'dir.

Tevhidi Tedrisat Kanununun lâfzına ve ruhuna ne dereceye kadar uyulduğu, hatta bu kanunun fiilen yürürlükte olup olmadığı tartışılabilir kanısındayım.

Bu arada Anayasanın 24. maddesinin, din kültürü ve ahlak öğretiminin ilk ve orta öğretimde zorunlu dersler arasında yer almasına da değinmek isterim.

Anayasaya göre, gerçekte zorunlu dersler arasında yer alması gereken ders, "Din kültürü ve ahlâk öğretimi" ile ilgili derstir. "Din kültürü" adı altında zorunlu din öğretimi yapılamaz. Çünkü din eğitimi ve öğretimi, yine Anayasa'nın 24. maddesine göre kişinin isteğine bırakılan, küçüklerde de temsilcilerinin iznine bağlı olan konulardandır.

Şu halde zorunlu olan "din kültürü" yerine, isteğe bağlı olan "din öğretimi"nin zorunlu olması, yani bugünkü uygulama Anayasaya aykırıdır.

Diğer inkılâp kanunlarının da bugün gerçekten yürürlükte olup olmadıklarını anlayabilmek mümkün değildir.

Bazı yerlerde nerede ise şapkadan başka her türlü başlık kullanılıyor.

Kırsal alanlarla kentlerin bir kısmında medenî nikâh ile evli aileler azınlıkta. Bu hal çocukların nesebi ile miras işlerinde bir hayli sorun yaratıyor. Medenî nikâh aktedilmeden dinî nikâh kıyılmasında nikâh kıyanın sorumluluğu yok.

Efendi, bey, paşa gibi ünvanları ise başta inkılâp kanunlarının koruyucuları olmaları gerekenlerle Atatürkçü'lüğü ile övünenler kullanıyor.

Bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair kanun da rafta.

Bu şartlar altında Türkiyemizin herşeyi ile çağdaş bir ülke olabilmesinin yegâne güvencesi olan inkılâp kanunlarının tam uygulanması için çaba harcamak bütün kamu görevlileri ile aydınların, uygar vatandaşların, daha doğru bir ifade ile toplumun en önde gelenlerinin görevleri ve modern Türk Cumhuriyetinin

kurulmasını canlarıyla, kanlarıyla fikirleriyle, çalışmalarıyla, çabalarıyla sağlayanlara karşı bir vicdan borcudur kanısındayım.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Osmanlı Devleti'nin hakim ideolojisini teşkil eden islâm, Osmanlı toplumunda resmî plânda ve halk planında olmak üzere iki düzeyde gelişmiştir. Bu gelişme resmi plânda devlet dinî olarak I. Selim'den itibaren Sünnî-Hanefî mezhebi şeklinde, halk planında da sufi'liğin çeşitli biçimlerini ifade eden tarikatlar şeklinde belirmiş (79) din, mezhep ve tarikatlar devlete ve topluma egemen olmuştur. Cumhuriyet döneminde ise Atatürk, devlet yapısında ve Türk toplumunda gerçekleştirdiği inkılâplar ile ve özellikle lâik hukuk inkılâbı ile nüfusunun hemen tamamı müslüman bir ülkeyi çağdaş bir devlet ve müslüman Türk toplumunu da çağdaş bir toplum düzeyine ulaştırmış, dinî günlük dünyevi işlere karıştırmaktan kurtararak kutsallığa kavuşturmuş, insanların gönül tahtına oturtmuştur.

Türk Hukuk İnkılabı, bilimsel ve akli görüşü hakim kılmak suretiyle Türkiye'nin çağdaş uygarlık düzeyine ulaşması yönünde en büyük dayanağı oluşturmuştur.

Türk Hukuk İnkılabı ülke dışında da hukuk tarihinin en önemli olaylarından biri olarak nitelenmiş ve çeşitli batılı hukukçular inkılâbımızı, islâm tarihinde önemli ve şaşırtıcı bir olay olarak görmüşlerdir. Sauser-Hall "İslam devletlerinin en güçlüsü, bin yıl geçmişe varan töreleri, altı aylık bir sürede yürürlükten kaldırıyor. Tarih, hiçbir ülkede, bu kadar köklü ve ani değişikliği örnek gösteremez. Bir ülkede ve bir toplum üzerinde yapılmış bundan daha cesur bir deneyim yoktur" demiştir (80).

Gerçekten Atatürk'ün hukuk inkılâbı, hiçbir inkılâpla kıyaslanamayacak kadar muazzam ve köklü bir inkılâptır. Atatürk 5.11.1925 günü Ankara Hukuk Okulunu açarken yaptığı konuşmada; yeni kanunlarla eski hukuk ilkelerini temelinden yıkmakta

(79) Timur, Taner: "Atatürk ve pozitivizm", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. I, s. 95.

(80) Bu konudaki görüşler için bkz. Özsunay, Ergun: agm., s. 376-380.

olduğunu ve öğrenime başlayacak olan Hukuk Okulu'nun CUMHURİYET'İN MÜEYYİDESİNİ oluşturacağını (81) söyleyerek, Türk Hukuk İnkılabının önemini en veciz bir şekilde ifade etmiştir.

KISALTMALAR

age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
bkz.	: bakınız
C.	: Cilt
E.	: Esas
Çev.	: Çeviren
GÜİİBFD	: Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
md.	: madde
s.	: sayfa
S.	: Sayı
Şerh.	: Şerheden
Zeynü'd-din Ahmet	: Zeynü'd-din Ahmet bin Ahmed bin Abdi'l-Latifi'z-Zebidi

KAYNAKÇA

Abdurrahman Şeref Efendi (Sadeleştiren: Enver Koray): Tarih Musahabeleri, Ankara 1985, 351 s., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 639, Kültür Eserleri Dizisi: 47.

Âfetinan, A: Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri, Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması, Üçüncü Basılış, İstanbul 1975, XI+271 s., Devlet Kitapları Atatürk Serisi No. 10.

(81) III. Türk Hukuk Kurultayı, age., s. 106-109.

Aksoy, Muammer: "Atatürk'ün Hukuk Devriminin Temeli: Lâik Hukuk ve Devlet Anlayışı", III. Türk Hukuk Kurultayı Türk Hukuk Devrimi Bildiriler, Ankara 1981, s. 91-164, Adalet Bakanlığı Yayınları Yeni Seri No: 53.

Armaner, Neda: "Atatürk-Din ve Lâiklik", Atatürkçülük, İkinci Kitap, Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler, Ankara 1983, s. 321-336, Genelkurmay Basımevi.

Atatürkçülük (Birinci kitap) Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri, Ankara 1983, V+743 s., Genelkurmay Basımevi.

Atatürkçülük (Üçüncü Kitap) Atatürkçü Düşünce Sistemi, İstanbul 1984, IV+274 s., Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi, Genelkurmay Başkanlığı.

Ateş, Süleyman: Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali, Ankara 1977, XXX+604 s., Kılıç Kitabevi.

Ateş, Toktamış: "Atatürkçülük Bir İdeoloji midir?", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul 1983, s. 91-93, İletişim Yayınları.

Azrak, Ali Ülkü: "Tanzimattan Sonra Resepsiyon", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul 1985, s. 602-606, İletişim Yayınları.

Bilge, Necip: Hukuk Başlangıcı, Hukukun Temel İlkeleri, 4. Baskı, Ankara 1983, 254 s., Turhan Kitabevi Yayınları.

Bilmen, Ömer Nasuhi: Hukuki İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu, Üçüncü Cilt, İstanbul 1951, İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 402, Hukuk Fakültesi No: 90.

Çubukçu, İbrahim Ağâh: "Atatürk, Din ve Lâiklik", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. I, S. 2, Mart 1985, s. 573-576.

Çubukçu, İbrahim Ağâh: "Atatürk ve Lâiklik", Atatürkçülük, İkinci Kitap, Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler, Ankara 1983, s. 337-346, Genelkurmay Basımevi.

Daver, Bülent: Türkiye Cumhuriyetinde Lâiklik, Ankara 1955.

Erman, Sahir: "Lâiklik ve Masonluk", Mimar Sinan, S. 61, İstanbul 1986, s. 6-20, Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locasının Yayın Organı.

- Eroğlu, Hamza: İdare Hukuku Genel Esaslar, İdarî Teşkilât ve İdarenin Denetlenmesi, Beşinci Bası, Ankara 1985, XVI+516 s.
- Eroğlu, Hamza: Türk Devrim Tarihi, Beşinci Bası, Ankara 1977, XV+455 s., Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını 12.
- Eroğlu, Hamza: Türk İnkılâp Tarihi, Birinci Basılış, İstanbul 1982, XVI+559 s., Yükseköğretim Kurumları.
- Eroğlu, Hamza: Atatürkçülük, El Kitabı, Ankara 1981, VIII+ 301 s., Olgaç Matbaası.
- Esen, Bülent Nuri: Türk Anayasa Hukuku, Birinci Fasıkül Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Ankara 1971, 156 s., Ayyıldız Matbaası.
- Esen, Bülent Nuri: Anayasa Hukuku Genel Esaslar, Ankara 1970, VIII+616 s.
- Es-Salih Subhi (Çev. M. Yaşar Kandemir): Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları, Ankara 1971, XV+335 s., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Feyzioğlu, Turhan: "Türk İnkılabının Temel Taşı: Lâiklik", Atatürk Yolu, İstanbul 1981, s. 169-230, Otomarsan Kültür Yayını.
- Feyzioğlu, Turhan: "Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel İlkelerinden Lâiklik", (Panel), Atatürk ve Atatürkçülük Dizisi: 4, Ankara 1987, s. 4-9, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Giritli, İsmet: "Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel İlkelerinden Lâiklik" (Panel), Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. III, S. 8, Ankara, Mart 1987, s. 226.
- G. Sauser-Hall: Recueil des Travaux, Geneve 1938.
- Göksel, Burhan: Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk, Ankara 1983, 247 s., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 906, Atatürk Dizisi: 27.
- Güzel, Şehmuz: "Tanzimattan Cumhuriyete Toplumsal Değişim ve Kadın", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul 1985, s. 858-864, İletişim Yayınları.
- Karal, Enver Ziya: "Devrim ve Lâiklik", Belgelerle Türk Tarih Dergisi, Özel Yayın, Ankara 1968.

- Keskioglu, Osman: "Kur'an-ı Kerim ve Meali Hakkında Kısa Bilgiler", Celâl Yıldırım, Kur'an-ı Kerim Meal Tefsiri; İstanbul 1982, Tercüman Yayını.
- Kili, Suna – A. Şeref Gözübüyük: Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze", Birinci Baskı, Ankara 1985, 332 s., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No. 269, Tarih Dizisi: 19.
- Koçyiğit, Talât: "Şeriat", Türk Ansiklopedisi, C. XXX, Ankara 1981, s. 259.
- Kutay, Cemal: Türk nedir, ne değildir? Osmanlı nedir, ne değildir? İstanbul 1986, 231 s., Kardeşler Basımevi.
- Meydan Larousse C. XI, İstanbul 1973.
- Mumcu, Ahmet: "Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Lâiklik", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. I, S. 2, Mart 1985, s. 513-526, T.C. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Odyakmaz, Zehra: "Osmanlı Hukuk Sistemi ve Türk Hukuk İnkılabı", GÜİİBFD, C. 6, Y. 1990, S. 1, s. 551-611.
- Odyakmaz, Zehra: "Geçmişten Bugüne Türk Kadınının Hakları", GÜİİBFD, C. 6, Y. 1990, S. 1, s. 503-550.
- Odyakmaz, Zehra: "Atatürk ve Hukuk İnkılabı", Atatürk ve Ankara, Ankara 1988, s. 69-79, Atatürk'ün Ölümünün 50. Yılı Anısına Ankara Ticaret Odası Yayını, 153 s.
- Odyakmaz, Zehra: "Atatürk ve Kadın Hakları", Yasa Hukuk Mevzuat ve İçtihat Dergisi, C. 13, S. 03, Genel S. 147, Mart 1990, s. 333-344.
- Odyakmaz, Zehra: "Anayasalarımızda Kadın Hakları", I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler) 21-23 Eylül 1987, Ankara 1994, s. 465-476).
- Odyakmaz, Zehra: "Anayasalarımızda Kadın Hakları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 5, S. 14, Mart 1989, s. 455-466.
- Odyakmaz, Zehra: Lâiklik Konusunda Temel Bibliyografya Denemesi, Ankara 1989, XIX+283 sayfa, (basılmamış inceleme).
- Odyakmaz, Cevad: Askerî Muhakeme Usulü'nün Tarihçesi adlı çalışma.

- Odyakmaz, Cevad: Askerî Ceza Hukuku Hususi Kısım (Askerî Suçlar) ve Askerî Muhakeme Usulü Hukuku, Ankara 1959, XVI+153 s., Kara Harp Okulu Teksir ve Yayın Bürosu.
- Odyakmaz, Cevad (Sudi): "Yeniçerilerde Ceza", Yeni Türk Mecmuası, İstanbul 1940, S. 93, s. 355-358, Halkevi Yayını.
- Onar, Sıddık Sami: İdare Hukukunun Umumi Esasları, C. I, Üçüncü Bası, İstanbul 1966, XXXIX+580 s.
- Onar, Sıddık Sami: İdare Hukukunun Umumi Esasları, C. II, Üçüncü Bası, İstanbul 1966, XXXII+1438 s.
- Onar, Sıddık Sami, "İslam Hukuku ve Mecelle", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul 1985, s. 580-587.
- Osmanlı Tarih Ansiklopedisi, İstanbul 1985, Tercüman Gazetesi Yayını.
- Ozankaya, Özer: "Atatürk: Türk Renaissance'ının Mimarı", III. Türk Hukuk Kurultayı Türk Hukuk Devrimi Bildiriler, Ankara 1981, s. 343-349, Adalet Bakanlığı Yayınları Yeni Seri No. 53.
- Öymen, Hıfzırrahman Raşit: Türkiye'nin Ana Eğitim Problemleri, Ankara 1956.
- Özarpat, M. Hilmi: Askerî Ceza Yargılama Usulü Hukuku, 2. Basım, Ankara 1950, XV+265s., H.O.II. Sınıf Yayınlarından.
- Özsunay, Ergun: "Yabancı Hukukun Benimsenmesi Yoluyla Bir Çağdaşlaşma Modeli: Kemalist Hukuk Devrimi Üzerine Gözlemler ve Değerlendirmeler", III. Türk Hukuk Kurultayı Türk Hukuk Devrimi Bildiriler, Ankara 1981, s. 353-382, Adalet Bakanlığı Yayınları Yeni Seri no. 3.
- Politika Ansiklopedisi (Türkiye'de Siyasi Yönelişler, Olaylar ve İnsanlar) (1920-1923), C. I, İstanbul 1982, Tercüman Gazetesi Yayını.
- Roux, Jean-Paul: (Çev.: Galip Üstün): Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İkibin yıl, Nisan 1989, 340 s., Milliyet Yayınları.
- Sencer, Muzaffer: "Din ve Toplum", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul 1985, s. 560-569, İletişim Yayınları.
- Tahiroğlu, Bülent: "Tanzimattan Sonra Kamulaştırma Hareketleri", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul 1985, s. 588-601, İletişim Yayınları.

Taneri, Aydın: "Lâiklik Yeni Keşfedilmedi", 22.9.1985 tarihli Tercüman Gazetesi.

Tanör, Bülent: "Anayasalar", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1985, s. 10-26, İletişim Yayınları.

Taşkın, Rifat: Askerî Ceza Kanunu, Şerh, 8. Basım, Ankara 1946, 295 s., Harbokulu Basımevi.

Taşkın, Rifat: Askerî Muhakeme Usulü, Mukayeseli Şerh, 2. Basım, Ankara 1943, 403 s.

Taşkıran, Tezer: Cumhuriyetin 50. yılında Türk Kadın Hakları, Ankara 1973, 176 s., Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları: 5.

Tekeli, İlhan: "Tanzimat'tan Cumhuriyete Eğitim Sistemindeki Değişmeler", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul 1985, s. 456-475, İletişim Yayınları.

Tekeli, Şirin: "Kadın", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul 1984, s. 1190-1204, İletişim Yayınları.

Tezel, Sıdika: "Atatürk ve Kadın Hakları", Atatürk ve Kadın Hakları, Ankara 1983, s. 1-42, Türk Ticaret Bankası'nın Cumhuriyetin 60. Yılına Armağanı.

Timur, Taner: "Atatürk ve Pozitivizm", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. I.

Tunaya, Tarık Zafer: "Atatürkçü Lâiklik Politikası", 7 Ocak 1969 tarihli Ulus Gazetesi.

Tuncay, Mete: "Lâiklik", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul 1983, s. 570-573, İletişim Yayınları.

Özyörük, Mukbil: "Teokrasi ve Lâiklik", 16.9.1985 Tarihli Tercüman Gazetesi.

Saçhoğlu, Nahit: "Askerî Yargı'nın 1924, 1961, 1982 Anayasaları Dönemlerindeki Durumu", Bahri Savcı'ya Armağandan Ayrı Baskı, Ankara 1988, s. 406-432, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları 7.

Sakaoğlu, Necdet: "Padişahlık ve Sadrazamlık Kurumu", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul 1986, s. 1278-1285, İletişim Yayınları.

Selçuk, Sami: Lâiklik, İstanbul 1994, 94 Sayfa, Uygarlık Yayınları.

Üçok, Coşkun: Türk Hukuk Tarihi Dersleri, Dördüncü Baskı, Ankara 1966, XII+205 s.

Üçok, Coşkun – Ahmet Mumcu: Türk Hukuk Tarihi, 5. Baskı, Ankara 1985, XIX+371 s., Savaş Yayınları: 18.

Üçok, Coşkun: "Tanzimat'tan Önce Osmanlı Devletinde Hukuk", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul 1985, s. 574-576, İletişim Yayınları.

III. Türk Hukuk Kurultayı Türk Hukuk Devrimi Bildirileri, Ankara 1981, Adalet Bakanlığı Yayınları Yeni Seri No. 53.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet: Türk Medenî Hukukunun Umumi Esasları, 4. Bası, İstanbul 1951.

Yayla, Yıldızhan: "Adalet ve Yargı", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul 1984, s. 908-928, İletişim Yayınları.

Yıldırım, Celal: Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri, İstanbul 1982, Tercüman Yayını.

Zeynü'd-din Ahmed, b. Ahmed b. Abdi'l-Latifi'z-Zebîdî (Çev. Naim Ahmet): Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecdî-i Sarih Tercemesi, Birinci Cilt, Dördüncü Baskı, Ankara 1976, 498+XV+259 s., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Sayı 55.

Zeynü'd-din Ahmed, b. Ahmed b. Abdi'l-Latifi'z-Zebîdî (Çev. ve Şerh eden Kâmil Miras): Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecdî-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, Altıncı Cilt, Üçüncü Baskı, Ankara 1974, 573 s., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Sayı 123-3.

Zeynü'd-din Ahmed, b. Ahmed b. Abdi'l-Latifi'z-Zebîdî (Çev. ve Şerh eden Kâmil Miras): Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecdî-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, Sekizinci Cilt, Üçüncü Baskı, Ankara 1974, 508 s., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Sayı 123-4.

Zeynü'd-din Ahmed, b. Ahmed b. Abdi'l-Latifi'z-Zebîdî Çev. ve Şerh eden Kâmil Miras): Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, Onbirinci Cilt, İkinci Baskı, Ankara 1972, 421 s., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Sayı 55-2.

Zeynü'd-din Ahmed, b. Ahmed b. Abdi'l-Latifi'z-Zebîdî (Çev. ve Şerh eden Kâmil Miras): Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, Onikinci Cilt, Üçüncü Baskı, Ankara 1975, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Sayı 123-9.